УДК 81’373.232.1

Бабій Ю. Б.

ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ ФОРМАНТА -ЕНК-О (НА ПРИКЛАДІ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО АНТРОПОНІМІКОНУ)

У статті розглянуто функціональні особливості форманта -енк-о в аспекті його сполучувальних можливостей, відображено основні тенденції у використанні патронімного суфікса в складі різних за походженням антропонімних одиниць. Узагальнення та висновки репрезентовано на прикладі прізвищевої системи Середньої Наддніпрянщини.
Ключові слова: *антропонімікон, прізвище, патронім, словотвірна модель, словотвірний тип.*

Бабий Ю. Б. Функциональность форманта -енко-о (на примере среднеподнепровского антропонимикона). – Статья. *В статье рассмотрены функциональные особенности форманта -енко-о в аспекте его соединительных возможностей, отражены основные тенденции в использовании патронимического суффикса в составе различных по происхождению антропонимических единиц. Обобщения и выводы представлены на примере фамильной системы Среднего Приднепровья.*
Ключевые слова: *антропонимикон, фамилия, патроним, словообразовательная модель, словообразовательный тип.*

Babiy Yu. B. Functionality of formant -enk-o (as an example of Middle Dnieper’s anthroponimicon). – Article. *In the article the functional features of the formant -enk-o in the aspect of its connecting possibilities are considered, the main tendencies in the use of the patronymic suffix in the composition of the various anthroponymous units are presented. Summaries and conclusions are represented on the example of the last name of the Middle Dnieper.*
Key words: *anthroponimicon, surname, patronymic, word-formation model, word-building type.*

На сьогодні в словотвірній науці сформувалася усталена система різновидів морфологічного способу творення прізвищ, до складу якої входять префіксальний, суфіксальний, постфіксальний, суфіксально-префіксальний, суфіксально-постфіксальний, суфіксально-префіксально-постфіксальний, флексійний засоби творення слов’янської антропонімії. Серед них найбільшу активність виявляє суфіксація – найдавніший та найпродуктивніший шлях утворення прізвищ [1; 4; 12]. П.П. Чучка, досліджуючи словотвірні особливості прізвищ закарпатських українців, стверджує, що при морфологічному способі творення прізвищевих назв використовували тільки суфіксацію, префіксального способу творення прізвищ узагалі як такого не було, а префікси, наявні в прізвищах, опинилися в їх твірних основах ще задовго до процесу творення прізвищевих назв, власне, на етапі творення співзвучних їм апелятивів [12, с. 27]. Поділяючи думку вченого, всі прізвища морфологічного способу творення аналізуємо як суфіксальні деривати.

За результатами ономастичних досліджень (Г.Є. Бучко, І.М. Желєзняк, С.М. Пахомової, П.П. Чучки та ін.), більшість прізвищ належить до поліморфемних утворень, будова яких постійно ускладнювалась. Навіть первинні (утворені семантичним способом) прізвищеві назви, крім кореневої морфеми, мають також службові морфеми, передусім суфікси, що на певному етапі функціонування відповідної основи виконали конкретну (деривацій ну чи модифікаційну) функцію [12, с. 27]. Так, гіпокористичні, здрібніло-пестливі, здрібніло-зневажливі суфікси широко представлені в прізвищах з основами особових імен (*Іваню’к (6), Іванько’ (8)*), агентивні та атрибутивні суфікси притаманні відапелятивним основам (*Ма’слов (5), Сухарьо’в (1)*), катойконімні та ад’єктивні форманти спостерігаються у відтопонімних утвореннях (*Запорі’зький (2), Прилу’цький (5)*). Проте, як зазначає П.П. Чучка, ці суфікси виконували свої функції лише доти, доки відповідні лексеми, що їх містили, не стали спадковими власними особовими назвами, тобто прізвищами, в морфемному складі яких вони не виконують жодної словотвірної функції [12, с. 27].

Для вираження основної прізвищевої функції (вказівки, що названий денотат є нащадком особи, згаданої у твірній основі) здавна використовувалися патронімні та посесивні форманти (ще за визначенням П.П. Чучки – родичівські, власне прізвищеві суфікси [12, с. 27]), до яких уналежнюють **-ович / -евич, -ич, -ук / -юк, -чук, -ак / -як, -ів, -ко, -ин, -ка, -ек, -енко, -онок, -еня, -ина, -ець** та багато інших. Практично кожний із таких суфіксів приєднувався до батькового або материного іменування (особового імені чи прізвиська) з метою називання дочки або сина, наприклад, *Горпи’шин (1)* < Горпина + ин син, *Кова’лів (1)* < Коваль + ів син, *Макси’мов (3)* < Максим + ов син. У процесі творення прізвищевих назв морфологічним способом зафіксовано близько 30 таких формантів, що спочатку виражали належність індивідуальну (**-ів, -ов, -ев, -ин, -а, -ей**) або колективну (**-овськ, -инськ, -ят, -чат, -их**), атрибутивність (**-ан, -ун, -ур, -ач, -н, -р, -в**) або демінутивність (**-ук, -’ук, -чук, -ак, -ик, -ко, -ка, -ек, -енко, -онок, -еня, -ина, -ець, -ця, -иця, -чо, -аш**) [12, с. 53]. На різних етапах становлення прізвищевої системи української мови зазначені форманти виявляли неоднорідну продуктивність – одні були словотворчо активними (**-ов, -ев, -енк-о, -ук, -чук, -ин** тощо), інші характеризувалися спадним рівнем продуктивності (як, наприклад, **-уш, -ар, -ан** та ін.). Проте всі ці засоби виконували відповідну словотворчу роль у процесі творення прізвищ, тому їх ретельний аналіз вважаємо актуальним.

© Ю. Б. Бабій, 2017

У прізвищевій системі сучасної Середньої Наддніпрянщини морфологічні утворення складають 49,7% всього фактичного матеріалу (3891 прізвище). Серед них найактивнішими є суфіксальні деривати (4054 прізвища, 49,7%) з формантами **-енк-о (***Аки'менко (4), Хитре'нко (1)***), -ич (***Ба'бич (36), Заха'рич (1)***), -ов/-ев (***Аба'сов (1), Пастухо'в (1)***), -ук/-чук (***Радчук (1), Цимбалю'к (4)*).

Специфіка прізвищево-патронімного суфікса **-енк-о** здавна привертає увагу мовознавців. І.Д. Сухомлин припускає, що формант **-енк-о** існував задовго до виникнення особових назв із ним [9, с. 80]. В. Сімович вважає, що формант **-енк-о** розвинувся із форми середнього роду здрібнілих прикметників на **-еньк-ий** (пор.: *Мале'нко* < Мал-еньк-о < Мал-еньк-ий). Б.Б. Близнюк висловлюється за формальну спільність укр. **-енк-о,** рос. **-енк-а,** білор. **-енак**, болг. **-енац** і зазначає, що ці форманти утворені приєднанням суфікса **-/ъ/ко** до іменних основ на **-ен** [1, с. 62]. Л.Т. Масенко припускає, що суфікс **-енк-о** виник після занепаду зредукованих з огляду на збереження в ньому [е] без переходу в [і], тобто не раніше ніж у XII–XIII ст. [5, с. 112]. І.Д. Фаріон, поділяючи цю позицію, доводить, що на функціонування **-енк-о** мали вплив форми на **-к-о**, що були поширеними в староукраїнській мові XIV-XVI ст. [10, с. 12].

У науковій літературі ґрунтовно визначено функціональні особливості форманта **-енк-о**. Як зазначає Л. О. Кравченко, суфікс **-енк-о** з початку виникнення служив для творення найменувань молодих, недорослих осіб [4, с. 72]. На думку Л.Т. Масенко, патронімні назви з формантом **-енк-о** виражали первісно демінутивне значення [5, с. 24]. Особове ім'я батька, до якого приєднувався суфікс **-енк-о**, ставало уточнювальним елементом іменування сина, де суфікс виконував роль своєрідного мовного ланцюга, який протягом довгих століть пов'язував між собою різні генерації одного роду. Подвійна функція форманта **-енк-о,** що реалізувалася у творенні прізвищ і найменуванні дітей, зберігалася до кінця XIX ст. У зв'язку з кодифікацією прізвищ цей суфікс втрачав свою первісну функціональність, а патроніми на **-енк-о** трансформувалися із часом у стандартне українське прізвище [12, с. 189].

Прізвища на **-енк-о** належать до найхарактерніших в українській мові. Їх територіальне поширення датується староукраїнським періодом у розвитку мови. Уже в першій половині XV ст. латино-польські писемні пам'ятки фіксують прізвища з формантом **-енк-о**. Протягом XV–XVI ст. відбувається закріплення прізвищ на **-енк-о**. Центром особових назв з **-енк-о** в другій половині XVI ст. стає Східне Поділля [9, 77]. У XVIII ст. похідні на **-енк-о** стають поширеними в говорах Середньої Наддніпрянщини. Як зазначає І. Д. Сухомлин, прізвищеві деривати з формантом **-енк-о** становлять 39% від усіх прізвищ із різними суфіксами, що доводить давність форманта, його східнослов'янське підґрунтя. У жодній із слов'янських мов цей патронімний елемент прізвищевої системи досі не виявлений як надзвичайно активний, що увиразнює його національну специфічність [9, с. 79].

Прізвища із суфіксом **-енк-о** посідають перше місце і в Середній Наддніпрянщині. Активність цих прізвищ пояснюється широким дистрибутивним потенціалом форманта **-енк-о** – він вільно сполучається з особовими іменами та різними формами апелятивів. І.Д. Сухомлин, розглядаючи українські прізвища старої Полтавщини із суфіксом **-енк-о,** за джерелом творення поділяє їх на три групи: 1) утворені від прізвища батька; 2) утворені від імені батька; 3) утворені від імені матері. Зважаючи на те, що прізвища батьків чи дідів виникали, як правило, із прізвиськ, основу яких становили різні групи апелятивної лексики, пропонуємо такий класифікаційний розподіл для аналізу прізвищ на **-енк-о** Середньої Наддніпрянщини: 1) прізвища, співвідносні з іменами (583 утворення); 2) прізвища, співвідносні з апелятивами (511 утворень).

Прізвища відіменного походження з формантом **-енк-о** утворилися від різних за структурою основ:

1) непохідних (147): *Аки'менко (4)*; *Барбаре'нко (7)*; *Павле'нко (55)*;

2) похідних (302): *Андру'щенко (24)*; *Васи'льченко (10)*; *Павлюче'нко (16).*

Непохідні прізвища відіменного походження співвідносні з християнськими іменами слов'янського походження та іменами-запозиченнями. Помітну групу (214 утворення) становлять прізвища на **-енк-о**, які у своїй основі мають повні форми чоловічих християнських імен грецького (146 утворень), латинського (48 утворень) та давньоєврейського (29 утворень) походження: *Абра'менко (9)*; *Павле'нко (55)*; *Якове'нко (33).*

Від повної форми іншомовних імен утворилося 22 прізвища на **-енк -о**: *Аки'менко (4)* < Акім [8, 97]; *Войте'нко (24)* < Войт [8, 183]; *Стояне'нко (4)* < Стоян [8, 354]; *Якубе'нко (4)* < Якуб [8, 31]; *Яне'нко (7)* < Ян [8, 98]. Повна форма жіночого імені Єва збережена середньонаддніпрянським прізвищем *Єве'нко (4).*

Від повних форм жіночих власних імен прізвища на **-енк-о** утворювалися значно рідше. Такі прізвища виникали за умови, якщо іменована особа була сином удови або чоловіком – приймаком [11, 68]. Лише 7 утворень досліджуваної прізвищесистеми зберігають повні жіночі імена: *Мари'ненко (2)* < Марина; *Марфе'нко (2)* < Марфа; *Мотре'нко (11)* < Мотря; *Софіє'нко (2)* < Софія.

Отже, сполучувальні можливості форманта **-енк-о** відображені середньонаддніпрянськими

прізвищами, в основах яких збережено повні форми слов'янських та іншомовних імен.

Серед похідних утворень відіменного походження зустрічаються прізвища, співвідносні з:

1) християнськими іменами (360): *Івани'щенко (1)*; *Карпу'щенко (1)*; *Петрусе'нко (12)*;

2) слов'янськими іменами (87): *Буце'нко (4)*; *Гуде'нко (1)*; *Стаце'нко (6)*;

3) іншомовними іменами (29): *Лале'нко (2)*; *Сає'нко (14)*; *Фра'нченко (10).*

У складі похідних прізвищ виокремлюються усічені та суфіксальні варіанти імен.

Досліджувана прізвищева система фіксує 58 прізвищ на **-енк-о**, співвідносних з усіченими іменами. Продуктивність зазначеного способу творення прізвищ В.Д. Познанська вбачає в тому, що імена, утворені способом усічення, вільно приєднували до себе різноманітні суфікси «суб'єктивної оцінки», утворивши похідні як із позитивним, так і негативним емоційним забарвленням [7, с. 158]. Етимони прізвищ із суфіксом **-енк-о** зберегли різні типи усічення імен (аферезу, синкопу, апокопу). Явище аферези (усічення початкового звуку чи складу імені) простежується в 36 прізвищах: *Баку'менко (6)* < Бакум < Абакум [8, с. 98]; *Аку'ленко(3)* < Вакула (або від апелятива акула); *Сає'нко (14)* < Сай < Ісай [8, 276]; *Са'ченко (12)* < Ісак [8, с. 278]. Синкопа (випадання звука чи складу в середині імені) збережена 3 прізвищами: *Арсіє'нко (4)* < Арсеній; *Котенко (19)* < Костя < Костянтин (чи від апелятива кіт) [8, с. 148]. Унаслідок апокопи (усічення кінцевої частинм імені) виникли 18 прізвищ: *Аза'ренко (7)* < Азарій; *Бори'сенко (6)* < Борислав; *Ва'сенко (25)* < Вась < Василь; *Катре'нко (1)* < Катря < Катерина; *Маре'нко (1)* < Марія; Комбіноване усічення (синкопа й апокопа) наявне в прізвищі *Босе'нко (15)* < Босъ < Богуславъ [8, с. 93].

Усічено-суфіксальні імена збережено у 53 прізвищах з **-енк-о**. Серед них домінують християнські чоловічі імена: *Андру'сенко (2)* < Андр + (-ус) < Андрій [8, с. 63]; *Гаврусе'нко (4)* < Гавр + (усь) < Гаврило [8, 199]; *Про'ненко (7)* < Про + (-нь) < Прокіп [8, 81]. Рідко вживаються слов'янські автохтонні усічено-суфіксальні особові назви *Буце'нко (4)* < Буцъ < Будиславъ; *Стаце'нко (3)* < Стаць < Ста[ни]с < цлавъ < Станиславъ.

Здатність форманта **-енк-о** сполучатися з іншими суфіксами зумовила різну активність суфіксальних імен в основах прізвищ на **-енк-о** (181 утворення). Найвищим ступенем продуктивності відзначаються такі:

-к(-о,-а) + -енк-о → -ч(-ич)/щ +-енк-о (68 утворень**)**: *Андрі'йченко (7)* < Андрійко < Андрій [8, с. 33]; *Гера'щенко (11)* < Герасько < Герасим [8, с. 44]; *Ми'нченко (2)* < Минка < Мина [8, с. 78]; *Ове'рченко (10)* < Оверко < Оверкій [8, с. 73]; *Оме'льченко (41)* < Омелько < Омелян [8, с. 75];

-ик (-чик)+ -енк-о → -ич+-енк-о (43 утворення): *Кириче'нко (127)* < Кирик <Кирило [8, с. 67]; *Михайличе'нко (4)* < Михайлик < Михайло [8, 79]; *Павличе'нко (14)* < Павлик < Павло [8, с. 77]; *Петриче'нко (7)* < Петрик < Петро [8, с. 80];

-ух-а/-'ух-а, -ух/-'ух + -енк-о → -у(-'у)-ш (щ) +-енк-о (14 утворень): *Артюше'нко (2)* < Артюх < Артем [8, с. 38]; *Євтуше'нко (22)* < Євтух < Євтихій [8, с. 52]; *Карпу'щенко (1)* < Карпуха < Карпо [8, с. 67];

-ош, -ох-а+-енк-о → -ош+-енк-о (13 утворень): *Дороше'нко (7)* < Дорош < Дорофій [8, с. 196]; *Тимоше'нко (14)* < Тимоха, Тимош < Тимофій [8, с. 89]; *Томаше'нко (1)* < Томаха < Тома [8, с. 162]; *Яроше'нко (20)* < Ярош < Ярослав [8, с. 99];

-ашк-о+-енк-о → -ащ+-енк-о (9 утворень): *Григора'щенко (1)* < Григорашко < Григорій [8, с. 47]; *Оста'щенко (4)* < Осташко < Остап [8, с. 77];

-усь+-енк-о → -ус+-енк-о (5 утворень): *Андру'сенко (2)* < Андрусь < Андрій [8, 33-34]; *Лаврусе'нко (1)* < Лаврусь < Лавро [8, с. 62]; *Петрусе'нко (12)* < Петрусь < Петро [8, с. 80];

-аш/-'аш +-енк-о → -а('а)ш+-енк-о (5 утворень): *Іляше'нко (4)* < Ілляш < Ілля [8, 57]; *Лукаше'нко (22)* < Лукаш < Лука [8, с. 64];

-ушк-о / -'ушк-о + -енк-о → -у(-'у)щ+-енк-о (5 утворень): *Андру'щенко (24)* < Андрушко < Андрух < Андрій [8, 33-34];

-ук/-'ук +-енк-о → -у('у)ч+-енк-о (4 утворення): *Павлюче'нко (16)* < Павлюк < Павло [8, с. 77];

-ух/-'ух +-енк-о → -у('у)ч+-енк-о (2 утворення): *Настюче'нко (2)* < Настюха < Настя [8, с. 146];

-ай+-енк-о → -ай+енк-о (2 утворення): *Грицае'нко (18)* < Грицай < Григорій [8, с. 147];

-ак-о + -'ак-о+-енк-о → -'ач+-енк-о (1 утворення): *Семеняче'нко (3)* < Семеняка < Семен [8, с. 86];

-ишк-о+-енк-о → -ищ+-енк-о (1 утворення): *Івани'щенко (1)* < Іванишко < Іван [8, с. 54];

-ись+-енк-о → -ищ+-енк-о (1 утворення): *Они'щенко (38)* < Онисько < Онисим [8, с. 76];

Отже, аналіз відіменних прізвищ із формантом **-енк-о,** співвідносних з різними за структурою іменами, виявив, що поширеними є основи, ідентичні суфіксальним варіантам із формантами **-к-о, -ик, -ух/-'ух, -аш/-'аш**, що пояснюється більшою активністю цих імен у минулому [3, с. 135].

Різні групи апелятивної лексики відображені основами прізвищ із суфіксом **-енк-о.** Найчастіше це апелятиви іменникового походження (425 утворень): *Бабе'нко (100)* < баба; *Бондаре'нко (132)* < бондар; *Вітре'нко (4)*< вітер; *Дуде'нко (7)* < дуда; *Лебеде'нко (4)* < лебідь; *Торбе'нко (1)* < торба та ін. Основи прикметникового походження мотивують 73 прізвища на **-енк-о**: *Гарка'венко (13)* < гаркавий; *Довже'нко (45)* < довгий; *Криве'нко (60)* < кривий; *Сіре'нко (16)* < сірий; *Руде'нко (96)*

< рудий тощо. Апелятивні назви дієслівного походження слугують основами для 13 прізвищ на **-енк-о**: *Бурченко (3)* < бурчати; *Жале'нко (5)* < жаліти; *Пи'щенко (4)* < пищати та ін.

Проаналізовані прізвища свідчать, що утворення відапелятивного походження з формантом **-енк-о** могли співвідноситися з різними за структурою основами:

1) непохідними (207): *Німе'нко (4)*; *Хитре'нко (1)*; *Чуме'нко (5)*;

2) похідними (304): *Мухаре'нко (2)*; *Рябуше'нко (1)*; *Чернише'нко (1).*

Неоднозначно в ономастичній літературі розглядається словотвірна структура прізвищ на зразок *Мірошниче'нко (3), Пастуше'нко (2).* На думку І.І. Ільченко, деякі прізвища, які мають відповідники в апелятивній лексиці, виникли шляхом онімізації: *Колісніче'нко (4)* < «син колісника», *Мірошниче'нко (3)* < «син мірошника», *Тесле'нко (13)* < «син теслі» [3, с. 112]. В.Д. Познанська висловлює думку про утворення прізвищ такого типу виключно морфологічним шляхом: *Пастуше'нко* < Пастух + -енк-о [7, с. 160]. Зважаючи на обмеженість фіксацій лексикографічними працями більшості прізвищ на **-енк-о** (*Бондаре'нко, Колесніче'нко, Мірошниче'нко* тощо), логічним вважаємо розглядати прізвища такого типу як морфологічні утворення, а прізвища на **-енк-о**, зафіксовані лексикографічними працями (типу *Броваре'нко* – «учень, помічник бровара», семантичними утвореннями.

Отже, висока частотність прізвищ цього словотвірного типу спричинена широкими сполучувальними можливостями суфікса **-енк-о**, що додавався до особових імен та апелятивних назв іменникового, прикметникового та дієслівного походження, які відзначалися високим ступенем антропонімізації в період становлення прізвищ.

Література

1. Близнюк Б.Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спеціальність 10.02.01 – «Українська мова» / Б.Б. Близнюк. – Львів, 1997. – 23 с.

2. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В.О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.

3. Ільченко І.І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвиткові (Надвеликолузький регіон) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук / І.І. Ільченко. – Запоріжжя, 2003. – 166 с.

4. Кравченко Л.О. Прізвища Лубенщини / Л.О. Кравченко. – К. : Факт, 2004. – 197с.

5. Масенко Л.Т. Українські імена і прізвища / Л.Г. Масенко. – К.: Наук. думка, 1990. – 48 с.

6. Медвідь-Пахомова С.М. Еволюція атропонімних формул у слов'янських мовах / С.М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород, 1993. – 246 с.

7. Познанська В.Д. Відіменні семантичні п атроніми в антропонімії південно-східної України / В.Д. Познанська // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. – Донецьк, 1994. – Вип.1. – С. 158–165.

8. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей / Л.Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1986. – 310 с.

9. Сухомлин І.Д. Походження українських прізвищ у говорах Середньої Наддніпрянщини (питання словотвору) / І.Д. Сухомлин // Народні говори Наддніпрянщини / За ред. В.С. Ващенка. – Дніпропетровськ , 1969. – С. 77–82.

10. Фаріон І.Д. Антропонімна система Верхньої Наддністрянщини кінця XVIII – поч. XIX ст. : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спеціальність 10.02.01 / І.Д. Фаріон. – «Українська мова». – Львів, 1996. – 20 с.

11. Шульгач В.П. Реконструктивні можливості антропонімії / В.П. Шульгач // Актуальні питання антропоніміки / Від. ред. І.В. Єфименко. – К. : Академперіодика, 2005. – С. 251–259.

12. Чучка П.П. Прізвища Закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П.П. Чучка – Львів : Світ, 2005. – 703 с.